

УДК 811.161.2'163.1

О. П. Білих

**ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ ДРУГОГО
ДЕСЯТКА В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI–XVII СТ.**

Білих О. П. Особливості відмінювання числівників другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст.

Охарактеризовано особливості відмінювання числівників другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. Здійснено порівняння проаналізованих форм із відповідними у старослов'янській мові та

українській XVI–XVII ст. З'ясовано, що числівники другого десятка в обстежених текстах були вже складними словами з у переважній більшості випадків другим відмінюваним компонентом. На відміну від української мови XVI–XVII ст., серед розглянутих форм не представлена тенденція до перетворення другої частини числівників в афікс.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, числівники другого десятка, відмінкові форми числівників.

Билых А. П. Особенности склонения числительных второго десятка в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI–XVII в.

Охарактеризованы особенности склонения числительных второго десятка в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI–XVII в. Проведено сравнение проанализированных форм с соответствующими в старославянском языке и украинском XVI–XVII в. Установлено, что числительные второго десятка в обследованных текстах были уже сложными словами с в большинстве случаев вторым склоняемым компонентом. В отличии от украинского языка XVI–XVII в., среди рассмотренных форм не представлена тенденция к превращению второй части числительных в аффикс.

Ключевые слова: церковнославянский язык, числительные второго десятка, падежные формы числительных.

Bilykh O. P. Peculiarities of the second dozen numerals declination in the Church Slavonic language of Ukrainian edition of the late XVI–VII centuries.

The article describes the peculiarities of the second dozen numerals declination in the Church Slavonic language of Ukrainian edition of the late XVI–VII centuries. There has been performed the comparison of the analyzed forms with the corresponding ones in the Old Slavonic and Ukrainian languages XVI–VII of centuries. It has been revealed that the second dozen numerals in the considered texts had already been compound words with the second conjugated component in the most cases. Unlike the Ukrainian language of XVI–VII centuries, the trend of the second numeral component transformation into the affix is not presented among the considered forms.

Key words: Church Slavonic, second dozen numerals, case forms of the numerals.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена недостатньою вивченістю церковнослов'янської мови загалом та її української редакції зокрема. Хоч церковнослов'янська мова в Україні, особливо в кінці XVI – XVII ст., посідала важливе місце і як мова церкви, і як один із засобів національно-визвольної боротьби [7, с. 35–44, 90–96; 8, с. 137] й активно впливала на українську мову. До того ж у кінці XVI – XVII ст. завдяки кодифікації церковнослов'янської мови та розвитку книгодрукування Україна стала центром церковнослов'янської книжності, де вироблялися норми, що впливали на весь православний слов'янський світ [9, с. 61; 10]. Тому детальне дослідження церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. на всіх рівнях потрібне не лише для

всєбічної характеристики історії української літературної мови, але й для створення повної картини розвитку інших слов'янських мов.

Мета пропонованої розвідки – охарактеризувати особливості відмінювання числівників другого десятка у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Вона передбачає виконання таких конкретних завдань: 1) констатувати наявність певних відмінкових форм (та можливих їхніх варіантів) зазначених числівників у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду; 2) порівняти будову форм числівників другого десятка церковнослов'янської мови з відповідними одиницями у старослов'янській та українській мовах, виявити характерні особливості відмінювання цих числівників.

Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків кінця XVI – XVII ст.

У праслов'янській мові, а також на ранніх етапах розвитку окремих слов'янських мов числівники другого десятка були словосполученнями, які склалися з назв одиниць та сталої конструкції **на десѣте** (прийменника **на** і числівника **десѣтъ** у місц. в.) [1, с. 242; 6, с. 279]. Такий вигляд числівники другого десятка мали, зокрема, й у старослов'янській мові [2, с. 187-188], а також у ранніх східнослов'янських пам'ятках [4, с. 222; 3, с. 213]. Згодом ці числівники в усіх слов'янських мовах перетворилися на складні слова, а потім у результаті редуції другої частини й на прості [6, с. 280]. Ці трансформації супроводжувалися змінами у формотворенні. Назви одиниць, ставши компонентами складних слів, утратили здатність відмінюватися, вона перейшла до другої частини (власне, до складного слова загалом). У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. представлений, як свідчить розглянутий матеріал, один із етапів розвитку числівників другого десятка. Тут зафіксовані випадки, коли змінюється або перша, або друга частина, або обидві одночасно.

Називний і знахідний відмінок. У наз. та знах. відмінках числівники 11–19 представлені в розглянутому матеріалі варіантними формами з другими частинами **-десѣтъ (-тъ)** або **-десѣте**. (у знах. в. також в окремих випадках із **-десѣти, -десѣтихъ**). Кількісно значно переважають варіанти на **-десѣтъ (-тъ)** (81 вживання зі 111-ти зафіксованих форм наз. та знах. відмінків). Компонент **-десѣтъ (-тъ)** за походженням є формою знах. в., однак утворення з ним широко представлені і в наз. в., і в знах.: **видѣхъ ... аки ... єдинънадесѣтъ звѣздъ покланѣхъ ми сѧ** (ОБ 1581, 17 зв.), **дванадесѣть лѣтъ преминуша** (ПМ, 61), **сѣбрасѧ Братїи ... число(м)**

дванадесѣтъ (ПКП 1661, 7 зв.), **Первообра(з)нагw** вида **мѣстоименій** **єсть** **тринадесѣтъ** (СмГр, 194), **єсть** **же** **степеней** **числомъ** **осмъ** **надесѣтъ** (Лим. 1628, 76 зв.), **четырнадесѣтъ** **дній** **гладомъ** **томимъ** (ПКП 1661, 235), **пятьнадесят** **верст** **от** **Кіева** (Син. 1680, 173), **Прєбывъ** **же** **во** **дрѹгой** **Пещерѣ** **шестъ** **надесѣтъ** **лѣтъ** (ПКП 1661, 15 зв.), **дадите** **ми** **осмнадесѣтъ** (златиц) (Лим. 1628, 86 зв.) (Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка зв. вказує на зворот аркуша. Цифра перед позначенням аркуша (2/, 3/ і т. ін.), наприклад, в *ОБ 1581* вказує на номер пагінації. Аркуші першої й другої пагінації спеціально не позначені. Цифра /2 після номера аркуша в *ОБ 1581* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються **ъ** і **ь**, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати з перевидань подані звичайним шрифтом курсивом – О. Б.).

Форми з давнім компонентом **-десѣте** трапляються в розглянутому матеріалі не так часто, хоч і не є особливо рідкісними (21 випадок із 111-ти): **єди(н)надесѣте** **роди** **сѹтъ** **стїхвѣъ** (СмГр, 492), **всѣхъ** **же** **родѣвъ** **ѿ** **Авраама** **до** **Дѣда**, **родове** **Четырнадесѣте** (ЄвЛ 1644, 2 зв.), **на** **дванадесѣте** **ли** **самѣхъ** **токмѣ** **снїде** (ІЗ 1624, 38) **И** **взѣша** **Ѹкрѹхи**, **дванадесѣте** **Коша** **исполнѣ** (ЄвКП 1697, 137) (ЄвЛ 1644, 134: **дванадесѣтъ** **кѡшей**).

Крім того, у знах. в. виявлені форми на **-десѣти** та **-десѣтихъ**: **полѣтъ** **дванадесѣти** **оуѣнкы** (ЄвЛ 1644, 68 зв.), **и** **призва** **дванадесѣти**, **и** **начатъ** **ихъ** **посылати** (ЄвЛ 1644, 130), **вѣрѣтоста** **совокѹплены** **Єдинонадесѣти** (ЄвКП 1697, 202 зв.). А також одна, тотожна род. в.: **Сихъ** **дванадесѣтихъ** **посла** **ѿ** (ЄвЛ 1644, 30).

У числівнику **дванадесѣтъ** замість компонента **два-** інколи використовується **оба-**: **ѡбанадесѣ(т) ѷалмъ** **поєши** (ПКП 1661, 267), **Ѣа** **ѡбанадесѣтъ** **посла** **исѹсъ** (ЄвКП 1697, 29 зв.), **полѣтъ** **ѡбанадесѣте** **оуѣники** (ЄвКП 1697, 69).

Щодо перших частин числівників *11–19* можна відзначити, що вони при використанні форм наз. та знах. відмінків уже, очевидно, не сприймалися як окремі одиниці, а їхні колишні закінчення перетворилися на елементи будови складних слів. Про це свідчать випадки, коли ці елементи взагалі опускалися: **четырнадесѣтъ** **поприць** (не **четырнадесѣтъ**) (Лим. 1628, 163), **четырнадесѣтъ** **дній** (ПКП 1661, 235). Хоч у розглянутому матеріалі представлені випадки, коли перші компоненти аналізованих числівників зберігають певну самостійність й

узгоджуються з іменниками в роді: **родове Четъринадесате** (ЄвЛ 1644, 2 зв.; ЄвКП 1697, 2 зв.), **обѣнадесате колѣна** (ІЗ 1624, 468). Частина **єдинъ** інколи, як і в незв'язаному використанні, має форми мн.: **єдининадесате** **҃нци идѡша въ Галілею** (Тр. 1646, 67; ЄвЛ 1644, 106 зв.; ЄвКП 1697, 109).

Про те, що числівники 11–19 у церковнослов'янській мові перетворювалися у складні слова, свідчать і форми іменників, які з ними вживалися. Показовими у зв'язку з цим є конструкції із числівниками **дванадесатъ**, **тринадесатъ**, **четъринадесатъ**. У старослов'янській мові іменники при цих числівниках узгоджувалися з назвами одиниць [2, с. 188], тому при наз. в. числівників виступали у формі наз. в. двоїни або множини. У розглянутому матеріалі іменники при числівниках **дванадесатъ**, **тринадесатъ**, **четъринадесатъ** уживаються переважно в род. мн. (як при **десатъ**): **дванадесать лѣтъ** (ПМ, 61), **дванадесатъ лѣтъ** (ПКП 1661, 280 зв.), **дванадесать паличников** (Син. 1680, 176), **тринадесатъ дній** (ПКП 1661, 266 зв.), **тринадесать седмиць** (ПМ, 100), **четъринадесать дній** (ІЗ 1624, 485), **четъринадес(т) лѣтъ** (Лим. 1628, 24 зв.). Випадки, коли за таких умов іменники мають форму наз. в., у розглянутому матеріалі трапляються загалом рідко, в основному при числівниках із першою частиною **два-** або **оба-** (**обѣ-**) (хоч не завжди це наз. в. дв.): **оузрѣ дванадесатъ камѣка** (Лим. 1628, 7 зв.), **исполнивъ же и дрѹгѣа дванадесатъ лѣта** (Лим. 1628, 3 зв.), **шванадесатъ ѱалмъ** (ПКП 1661, 267), **обанадесат(ь) оуѣнники** (ЄвКП 1697, 29 зв.), **обѣнадесате колѣна** (ІЗ 1624, 468). При інших такі форми є рідкісними: **родове Четъринадесате** (ЄвЛ 1644, 2 зв.; ЄвКП 1697, 2 зв.).

Родовий відмінок. У род. в. числівники аналізованої групи представлені здебільшого формами з другою відмінюваною частиною (25 із 31-го зафіксованих уживань), варіантами на **-десати**, **-десатихъ** і **-десате**. Порівняно більш поширеним є варіант із **-десати**: **жена кровоточива ѿ дванадесати лѣтъ** (ЄвЛ 1644, 27 зв.), **бѣ бо лѣт(ъ) дванадесати** (ЄвЛ 1644, 129 зв.), **вѣнецъ ѿ дванадесати звѣздъ** (МД 1666, 420), **сѣцѣ же емѣ тринадесат(и) лѣт(ъ)**, **ѡцѣ егѡ конецъ житію прѣать** (ПКП 1661, 44 зв.), **Доспѣв же Захарѣа пат(ъ)надесати лѣтъ**, **восхотѣ възати Сребрѡ и Златѡ** (ПКП 1661, 117). Інші представлені поодинокими вживаннями: **не бѣ ѿ дванадесатих(ъ)** (ІЗ 1624, 195), **Матѣей и Іваннѣ бахѣ ѿ аика дванадесатихъ** (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн), **дѡша намъ възстави(ъ) є(ст) дванадесате Ап(с)лѡвъ** (ІЗ 1624, 55).

Крім того, серед розглянутих форм род. в. зафіксовано кілька вживань (6 із 31-го) з першою змінюваною частиною: **бѣ же отроча двоюнадесяте дній** (Лим. 1628, 88), **бѣ во лѣт(ъ) двоюнадесяте** (ЄвКП 1697, 132 зв.), **єдинъ ѿ Овоюнадесяте** (ЄвКП 1697, 390 зв.), **объчай бѣ ... приходити ... оубогимъ ... и взимати ... по патинадесятъ блг(с)веній** (Лим. 1628, 61 зв.), **Достиже оубѡ сей ... воинъ Хвъ ... шестинадесятъ лѣтъ** (ПКП 1661, 194 зв.).

Давальний відмінок. У дав. в. числівники другого десятка в розглянутому матеріалі представлені невеликою кількістю вживань. Майже в усіх випадках вони мають другу відмінювану частину (з варіантними закінченнями -мъ, -емъ, -и): **всѧ ... дванадесѧтимъ** (ІЗ 1624, 2), **Дванадесѧтим(ъ) же Ап(с)лшмъ имена сѣт(ъ) сїа** (ЄвЛ 1644, 29 зв.), **Ісусъ Навинъ Иорданъ преходитъ, и племя Дванадесѧтемъ дѣлитъ по жревию Землю** (ІЗ 1624, 226), **возвѣстиша всѧ сїа Єдинонадесяти** (ЄвКП 1697, 300), **бъсть егда сконча Іс, заповѣдаа дванадесѧти оучѣнкшмъ** (ЄвЛ 1644, 33 зв.), **сѧдете и въ ..., сѧдаще дванадесѧти колѣномъ** (ЄвЛ 1644, 66 зв.; ЄвКП 1697, 290). Виняток становлять поодинокі вживання форми **обѣманадесяте** з першою відмінюваною частиною: **заповѣдаа обѣманадесяте оучѣнкшма свонма** (ЄвКП 1697, 33 зв.), **сѧдете ... сѧдаще обѣманадесяте колѣнома** (ЄвКП 1697, 67 зв.).

Орудний відмінок. У розглянутому матеріалі зафіксовано лише кілька вживань ор. в. від числівників другого десятка. В основному вони мають другу відмінювану частину (-десѧтми, -десѧтма): **со братїами дванадес(т)ми** (ЛМГ, 7), **възлежаше сѣ дванадесѧ(т)ми оучѣнками** (ЄвЛ 1644, 93 зв.), **Езекиа црѣ ... Лѣтѣ живота Пѧтнадесѧтма оумноженнѣй** (ТрЦв 1631, 2 нн). В окремих випадках представлені також форми з першою відмінюваною частиною: **во(з)лежаше сѣ обѣманадесяте Учѣнками** (ЄвКП 1697, 94 зв.), **єдва пристахо(м) (до берега) девѧтїюнадесѧ(т) де(н)ми** (Лим. 1628, 91 зв.). В одному випадку форму ор. в. мають обидві частини: **ораше двѣманадесѧтъма сѣпрѣгама воловъ** (ОБ 1581, 168).

Місцевий відмінок. У місц. в. числівники другого десятка представлені також лише кількома вживаннями з другою або першою відмінюваними частинами: **на дванадесѧти престолѣхъ** (ЄвЛ 1644, 66 зв.), **на дванадесѧти Пр(с)толехъ** (ПКП 1661, 280 зв.), **сѧдете ... на двоюнадесяте Пр(с)толѣ** (ЄвКП 1697, 67 зв.), **по пѧтинадесѧтихъ**

лѣтѣхъ) (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн).

Отже, розглянутий матеріал свідчить, що кількісні числівники другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. були загалом уже складними словами. Доказом цього є особливості їхнього відмінювання (переважно спільна для всього слова флексія в другій частині), а також особливості форм іменників, які вживаються при числівниках. Випадки, коли відмінюється перша частина числівників другого десятка, у проаналізованому матеріалі трапляються загалом рідко. Збереглися вони, очевидно, через традиційність більшості обстежених текстів. Відзначені особливості були характерними для числівників другого десятка і в українській мові цього часу [5, с. 164–166]. Однак у церковнослов'янській мові, на відміну від української, загалом не представлена тенденція до перетворення другої частини числівників в афікс. Серед проаналізованих форм не зафіксовано ні однієї із зредукованою другою частиною (-дсать або -дцать). В українській мові такі форми вже в XVI ст. є достатньо частотними [5, с. 165–166]. Те, що числівникові форми на -десѣт- (-дест-) були характерною ознакою церковнослов'янської мови (у порівнянні з українською) підтверджує й розмовник Івана Ужевича початку XVII ст. (Розм.), у якому для тогочасних українських форм на -дцѣт- у церковнослов'янській частині подані відповідники на -дест-: дванадцѣт штибровѣ – дванадест штибровѣ (Розм., 107), тринадцѣт фунтов – тринадестъ литръ (Розм., 119) і ін. У розглянутому матеріалі поодинокі вживання із -дцѣт- виявлені лише серед порядкових числівників: **Вѣ двѣдцѣтомѣ лѣтѣхъ** (ТрЦв 1631, 658), **вѣтѣбри двѣ(д)цѣтѣхъ вѣсмого дн** (ЛМГ, 38).

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачаємо в необхідності проведення зіставного аналізу особливостей відмінювання розглянутих числівників із відповідними одиницями в церковнослов'янській мові інших редакцій.

Перелік умовних скорочень назв використаних джерел

- ЄвКП 1697 – Євангеліє или Блговѣствованіє. – К. : Друкарня лаври, 1697. – 438 арк.
 ЄвЛ 1644 – Євангеліон сирѣчь : Блговѣстіє Бгдхвєннѣхъ євангелієстѣ. – Львів, 1644 : Друкарня братства. – [12], 412 арк. (стародрук).
 Із 1624 – Іѡа(н)а Златѡустаго Бесѣды на Дѣланіѣ Бгдхѣхъ Ап(с)лъ. – К. : Друкарня лаври, 1624. – [24], 534 с.
 Лим. 1628 – Лімонѡръ. Сирѣчь, цвѣтнѣкъ. – К. : Друкарня Соболя, 1628. – 183 арк.
 ЛМГ – Лѣтописецъ в перво(м) зачатїи и созданїи бга швѣтєли мн(с)тѣрѣ гдѣстн(н)ского... // Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторїи и древностей россійскихъ. – М., 1848. – № 8. – С. 1–46.

МД 1666 – Меч(ъ) дѣхвѣный Книга проповѣдї(й) юже соорѣжи Лазарь Барановичъ. – К. : Друкарня лаври, 1666. – [15], 465 арк.

ОБ 1581 – Библиа сирѣчь книги ветхого и новаго завѣта. – Острог : Друкарня Костянтина Острозького, 1581. – [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк.

ПКП 1661 – Патерїкъ или утечникъ печерскїй. – К. : Друкарня лаври, 1661 – [21], 289 [15] арк.

ПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Часть I, томъ VII. – Кіевъ, 1887. – С. 49–180.

Розм. – Розмова–Бесѣда. Rozmova–Besëda. Das ruthenische und kirchenslavische Berlaumont – Gesprächsbuch des Ivan Uževyč. Mit lateinischem und polnischem Paralleltext herausgegeben von Daniel Bunčić und Helmut Keipert. – München : Verlag Otto Sagner, 2005. – S. 287.

Син. 1680 – Синописіс // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Крекотня ; Ред. тому О. В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 167–181.

СмГр – Смотрицький М. Грамматїки славенскїа правилое Фунтагма ... / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1979. – 492 с.

Тр. 1646 – Євхологонъ албо молитвослов, или тревникъ. – К. : Друкарня лаври, 1646. – 860 с.

ТрЦв 1631 – Тріодь цвітна. – К. : Друкарня лаври, 1631. – [22], 828 с.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.

2. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан ; перевод с фр. В. В. Бородич ; под. ред. В. Н. Сидорова. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1952. – 446 с.

3. Жолобов О. Ф. Динамика древнерусских числительных : «11» – «19» / О. Ф. Жолобов // Russian Linguistics. – 2005. – № 29. – С. 213–226.

4. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. В. Лукінова [та ін.] ; В. В. Німчук (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 1978. – 539 с.

5. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький – К. : Наукова думка, 1967. – 288 с.

6. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукінова. – К. : Наукова думка, 2000. – 370 с.

7. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.

8. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський – К. : Наукова думка, 1985. – 231 с.

9. Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков / Н. И. Толстой – М. : Наука, 1988. – 239 с.

10. Шимко О. В. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію / О. В. Шимко // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 26–36.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2015 р.